

AUDITORIUM

X

A M A N D A

AUDITORIUM X

Dansk før, nu – og i fremtiden?

En antologi om moderne sprogforskning
redigeret af

BRIG HANSEN

INGE LISE PETERSEN

IB POULSEN

FORLAGET AMANDA

AUDITORIUM X

Dansk før, nu – og i fremtiden?

1. oplag, 1. udgave

© Forlaget Amanda og forfatterne

All rights reserved 1991

Fotografisk, mekanisk eller anden

form for gengivelse eller mangfoldiggørelse

er kun tilladt ifølge gældende Copy Dan aftaler.

Omslag: Helle Johnsen, de Baskerville

Forlagsredaktion: Helle Borgstrøm

Konsulent: Alma Rasmussen

Produktion: Nørhaven A/S, Viborg

ISBN 87 89537 14 9

INDHOLD

Forord 7

Poul Lindegård Hjorth

Den historiske baggrund 11

Erik Hansen

Rigtigt og forkert dansk 31

Inge Lise Pedersen

Dagligsproget – lokalsprog eller klassesprog? 48

John E. Andersen

Sprogets takt og tone 72

Karen Lund

Dansk med mange accenter –
dansk som fremmed- og andetsprog 100

Ib Poulsen

Sproget i radio og fjernsyn 122

Ole Togeby

Semantik, forståelse og maskiner 137

Hanne Ruus

Fælles danske ord 158

Erik Møller
Lad talesproget komme til orde! 181

Klaus Kjølner
Sprog og politik 205

Frans Gregersen
Dansk i 90'erne – et oplæg til diskussion 230

Forord

I foråret 1990 holdt Institut for Nordisk Filologi ved Københavns Universitet en række offentlige forelæsninger i auditorium 10 i den gamle universitetsbygning på Frue Plads. Emnet var det danske sprog i fortid, nutid og fremtid.

Interessen for arrangementet var stor: Elleve af Institutets videnskabelige medarbejdere meldte sig, men der var kun plads til syv forelæsninger; og tilhørerne mødte op den ene steghede mandag efter den anden, til trods for at der langtfra kunne skaffes siddepladser til alle i auditoriet.

I denne bog er forelæsningerne samlet og suppleret med de fire forelæsninger som ikke blev holdt på Frue Plads. Til sammen giver artiklerne et indtryk af alle de væsentligste forskningsaktiviteter ved Institut for Nordisk Filologi og ved Institut for Dansk Dialektforskning her ved indgangen til 1990'erne, og samtidig – hvad der naturligvis ikke er noget tilfælde – handler bogen om de vigtigste emner inden for det danske sprogs funktion og struktur.

Poul Lindegård Hjorth (professor, født 1927) giver i sin artikel en oversigt over de perioder man normalt inddeler den danske sproghistorie i, og han viser hvilke sprog- og kulturhistoriske træk der bestemmer periodeinddelingen. Som en historisk introduction til nogle af de følgende artikler viser Poul Lindegård Hjorth hvad studiet af ældre tekster kan fortælle os om sproglig høflighed i gamle dage, hvornår man er begyndt at interessere sig for sproglige normer og hvornår sproget er begyndt at afspejle social lagdeling.

LITTERATUR

- Findahl, O. og B. Højjer 1984: *BEGRÆNSELIGHEDSANALYS, en forskningsgenomgang och en tillämpning på nyhetsinslag i radio och tv*, Lund.
- Jensen, K. Bruhn 1987: *SEERNES TV-AVIS, Forskningsrapport 2B*, Danmarks Radio, København.
- Larsen, P. Harts 1990: *FAKTION SOM UDTRYKSMIDDEL, Viborg*.
- Poulsen, I. 1988: *RADIOAVISENS FORSTÅELIGHED, Forskningsrapport 2B*, Danmarks Radio, København.

OLE TOGERBY

Semantik, forståelse og maskiner

En vigtig del af sprogstudiet er semantikken, læren om det sproglige indhold (i modsætning til det sproglige udtryk), læren om hvordan vi mennesker forstår indholdet af en tekst ved at læse bogstaverne eller lytte til lydene. Et vigtigt fremskridt i dette studium af semantik og forståelse er gjort efter at man har fået mulighed for at afprøve hvad der skal til for at få maskiner til at 'forstå' tekster, og altså yde det samme som mennesker gør når de forstår en tekst. Denne artikel handler om hvordan mennesker ved hjælp af de sproglige udtryk kan overføre forståelse af indhold til hinanden og om hvor meget af disse kommunikationsprocesser man kan simulere på datamaskiner.

INDHOLD OG FORSTÅELSE

Vi har fra vores dagligdag en umiddelbar veludbygget opfattelse af hvordan sproget virker, og hvad det vil sige at forstå, og denne opfattelse er i høj grad præget af den måde vi taler om sprog og forståelse på. Den samme opfattelse meddeles også i mange videnskabelige og populærvidenskabelige værker om sprog og semantik. Den går nogenlunde ud på følgende:

Den ene person, afsenderen, har et budskab, noget indhold, noget mening inde i hovedet – i hvilken form det så end måtte være – og med sit kendskab til sprogets ord og deres betydning og til de grammatiske regler for sammenføjning af ord til mening, indkoder afsenderen budskabet i tekstens udtryk, dvs. i bogstaverne på papiret eller i lydene som tilsammen

udgør teksten. Andre personer, modtagerne, sanser, dvs. ser eller hører, de sproglige udtryk og ud fra deres kendskab til sprogets ord, deres betydning og reglerne for deres sammenføjning afkoder modtagerne budskabet og har så nogenlunde det samme indhold inde i hver sit hoved som afsenderen havde til at begynde med.

Denne opfattelse har vi i høj grad fra den måde vi taler om sprog, kommunikation og forståelse på. Selve ordet *indhold* er dybest set et billede, en metafor som bygger på at 'mening' er det der er inde i en beholder, som så må udgøres af *udtrykket*. Meningen er altså inde i ordene og man ser kun ordene, 'beholderne' som indholdet er i, men man kan med sin bevidsthed indse meningen hvis ordene er klare og gennemskuelige nok. Man kan fx sige: *indholdet af denne tekst, meningen ligger i ordene, det står lige der, det står mellem linjerne, det ses af formuleringen*.

Meningen eller budskabet findes i en eller anden form, som ligner sprogets, men som ikke ER sproget, inde i hovedet på sprogbrugeren før det bliver puttet ind i sproget og trykket ud. Man kan fx sige: *det dunkelt sagde er det dunkelt tænkte, jeg har det lige på tungen, tankens sprog er billedet, hun udtrykte sig uklart, han siger ikke hvad han mener*.

Ord fra videnskabelige og populærvidenskabelige kommunikationsmodeller som *indkodning* og *afkodning* er jo også billeder der tyder på en opfattelse der går ud på at meningen forefindes i et 'sprog' og så ved indkodningen skrives om i en anden kode, som fx er det danske sprog med sit ordforråd og grammatiske regler.

Denne indkodning foregår så efter sprogets regler; man forestiller sig at sprogbrugerne har en mental ordbog inde i hovedet, en tankesprog-danskordbog således at hver tanke har sit ord på dansk, og hvert dansk ord betyder noget bestemt i tanken; og ordene sættes så sammen efter reglerne i den danske grammatik, som sprogbrugeren følger og overholder som love og politivedtægter. Man kan fx sige: *det er ukorrekt at sige sådan, hun bruger ordet 'enkle' når hun mener 'enkelt', de følger ikke de grammatikalske regler, de udtaler ordene helt forkert*.

Det er i det hele taget meget svært at tale om den uhånd-

gribelige mening eller det usynlige indhold af en sproglig tekst uden at bruge sproget til at beskrive det med. Og som regel taler man om indholdet i billeder fra den fysiske og sanselige (specielt synlige) verden; man kan fx sige: *kan du se hvad jeg mener, det viste sig at være forkert, det er et stærkt argument, et tungtvejende argument, argumentet peger i den retning, meningen var uklar, de indså det aldrig*.

TI TESER OM SEMANTIK

Det har imidlertid vist sig efter at man er begyndt at prøve at lave datamaskineprogrammer der kan simulere forståelse, at disse opfattelser af hvad indhold og forståelse er, ikke er holdbare. Man kan ikke forklare eller eftergøre forståelse hvis man opfatter det som afkodning fra en kode til en anden. Derfor vil jeg her begynde med 10 teser som skisserer en anden opfattelse af indhold og forståelse og derefter diskutere dem nøjere i resten af artiklen:

1. Tekster produceres ikke alene efter sproglige (grammatiske og semantiske) regler, og
2. tekster kan ikke analyseres alene efter sproglige (grammatiske og semantiske) regler, for
3. enhver tekst er sprogligt flertydig og indholdsmæssigt uderbestemt.
4. Sprogtegn er ikke en repræsentation af noget, men instruktion om at gøre noget,
5. ordbetydning er ikke præcis henvisning til noget, men tilbud om meningsmæssig sammenhæng, og
6. sætningsmening er mere end en ting der er sammenføjlet og kombineret.
7. Tekster produceres af mennesker som midler til at gennemføre hensigter i sociale situationer, og
8. kommunikation forudsætter både gensidigt kendte sprog hos samtalepartnere, gensidigt anerkendende principper for samarbejde om forståelse og gensidigt erkendte hensigter, for
9. forståelse er mere end genkendelse, og

10. forståelse drives af ønsker, tilbøjeligheder og hensigter.

ET TEKSTEKSEMPEL

I denne artikel vil jeg bruge én tekst som eksempel hele vejen igennem. Teksten er følgende:

(...) Holger Drachmann beklagede sig undertiden over, at han på grund af sin højde havde større skrædderregninger end andre mennesker. Ved et digterjubilæum modtog han da også følgende hyldest fra sin mangeårige skrædder *Carl & Martin Larsen* på Købmagergade:
– Modtag idag også fra os en ærbødig lykønskning. Vi veed dog bedst, hvor stor De er.
(Henning Fønsmark: *Alverdens anekdoter* 1956
Politikens Forlag side 267)

Problemet er nu: hvad vil det sige at forstå denne tekst? Den er god som eksempel fordi læsere eller tilhørerne ved et smil eller en latter røber om de har forstået den. Den er ikke så morsom så man slår sig på lårene, men den har dog en underfundig pointe, og den der ikke opfatter den, har ikke forstået teksten. Kan man få en maskine til at forstå denne pointe? Og hvis den ikke kan smile eller more sig over historien, hvad er det da den gør, og kan det kaldes forståelse eller dele af forståelse?

Undersøgelsen vil blive delt op i følgende dele: hvilken rolle spiller grammatik og ordbog i kommunikationsprocesserne? Hvad vil det sige at et tegn eller et ord betyder noget, og at en sætning har mening? Hvilken rolle spiller gensidig tilfæld og anerkendte hensigter i kommunikationsprocessen?

GRAMMATIK OG ORDBOG

140 Den amerikanske sprogforsker Noam Chomsky lavede i

1960'erne store omvæltninger i sprogvidenskaben ved at indføre matematiske metoder i sprogvidenskaben. Men disse metoder var også dem der bandede vejen for at man kunne behandle sproglige og grammatiske problemer på datamaskine. Hans ide var den at man kunne lave et program, en algoritme, som kunne generere eller opbygge de sætninger som var grammatisk korrekte eller acceptable i sproget, og som der er uendeligt mange af. Analyse af sætninger bestod så i at få maskinen til at generere det grammatiske mønster der passer til en given sætning.

Grammatikken var udformet som såkaldte genskrivningsregler der således ud (parenteser angiver at et led er valgfrit; det kan, men skal ikke være der):

GRAMMATIK:

1. sætning → navnehelhed + omsagn
2. omsagn → udsagnsord + (biord) + navnehelheder + (biled)
3. navnehelheder → (navnehelhed) + navnehelhed
4. nåvnehelhed → egenavn + (biled)
5. navnehelhed → (bestemmer) + (tillægsord) + navneord + (biled)
6. navnehelhed → stedord
7. biled → forholdord + navnehelhed

ORDBOG:

navneord: *højde, skrædderregning, menneske, digterjubilæum, skrædder, hyldest, lykønskning*

egenavn: *Holger Drachmann, Købmagergade, Carl og Martin Larsen*

udsagnsord: *beklage, have, modtage, vide, være*
bestemmer: *sin, en, et*

tillægsord: *stor, større, anden, følgende, mangeårige, ærbødig*

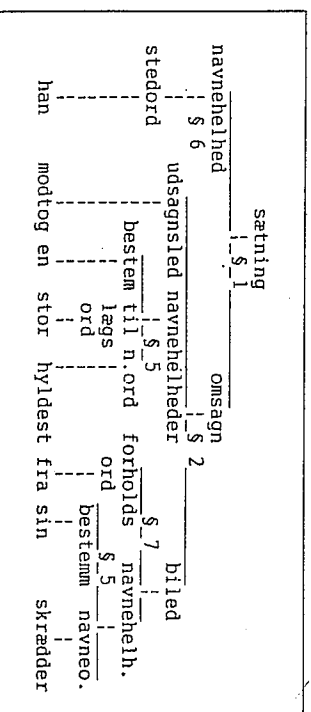
forholdord: *over på, fra, på grund af*
biord: *undertiden, da, idag, også, dog, bedst*
stedord: *sig, han, vi, De, os*

Reglerne siger nogenlunde følgende: Hvis man har en sætning,

har man også i rækkefølge: en navnehelhed og et omsagn; hvis man har et omsagn, har man også et udsagnsord eventuelt et biord og nogle navnehelheder og eventuelt et billed osv. Når man så giver maskinen begyndelsessymbolet 'sætning' og instruerer den om at anvende reglerne og ordbogen, så kan den opbygge eller generere sætninger som: *Holger Drachmann havde en stor skrædderregning, han havde digterjubilæum, han modtog en stor hyldest fra sin skrædder.*

Det der skal til, er altså 'blot' en grammatik med en række genskrivningsregler (det ene kan genskrives som det andet), og en ordbog der anfører hvilke ordklasser (af dem som bruges i genskrivningsgrammatikken) de enkelte ord hører til. Den her anførte grammatik er så simpel at den ikke kan lave alle de sætninger der står i teksten, men det skulle ikke være uoverkommeligt at lave en grammatik der kunne det. Den ville nok se lidt anderledes ud især fordi dansk og engelsk (som Chomskys grammatikker er lavet over) ikke har samme regler for ordenes rækkefølge.

Resultatet af en grammatisk analyse er en representation af sætningens grammatiske struktur, oftest fremstillet i form af et trædiagram:

Analysen på maskine foregår således at man indtaster sætningen på maskinens tastatur og instruerer maskinen til at generere sætningen med den tilhørende grammatiske struktur ved hjælp af grammatikken og ordbogen – hvis den kan. Kan

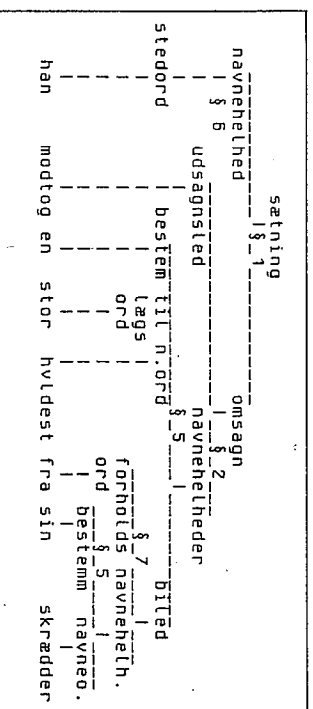
den, har den foretaget en analyse af sætningen, kan den ikke, er det enten fordi sætningen ikke er en acceptabel sætning, eller fordi grammatikken og ordbogen ikke er god nok.

Det er klart at der inde i hovedet på menneskelige sprogbrugere må foregå noget i samme retning. Det at forstå en sætning er bl. a. at finde ud af hvad der er grundled og udsagnsord og hvilket tillægsord der hører til hvilket navneord. Ellers kunne man jo tro at sætningen betød at 'en stor skrædder modtog ham fra sin hyldest' eller noget andet.

Om det foregår på samme måde inde i folks hoveder som inde i maskinen er en anden sag. Maskiner og hoveder er faktisk ret forskelligt indrettet, så det må nødvendigvis foregå på forskellig måde, men man kan sige at reglerne må være nogenlunde de samme, hvis man altså kan lave grammatikker med ordbøger der kan generere alle de sætninger som mennesker kan sige, og som ikke genererer de sætninger som anses for ukorrekte – og det har man faktisk ikke helt nået endnu.

SÆTNINGERNES FLERTYDIGHED

En af grundene til at det ikke er lykkedes at lave en fuldstændig generativ grammatik over et helt sprog er at næsten alle ord og alle sætninger er flertydige. Sætningsflertydighed kan illustreres med den anførte sætning. Grammatikken ville nemlig også kunne generere sætningen med følgende grammatiske struktur (følger næste side):

Man kan selv prøve efter, grammatikken vil generere begge grammatiske analyser af den samme sætning – og det er fordi sætningen fra et grammatisk synspunkt faktisk er flertydig. Det spiller i denne situation ikke nogen særlig rolle om det var 'hyldesten fra skrædderen han modtog' eller 'fra skrædderen han modtog hyldesten' – altså om ledet *fra sin skrædder* lægger sig til *hyldest* eller til *modtog*. Men helt kriminel bliver den samme grammatiske flertydighed i en sætning som: *bejanten angreb negeren med kniven*. Var det negeren eller bejanten der havde kniven?

Hvad er det egentlig der afgør om vi forstår det ene eller det andet ved en sådan sætning? Og kan man indbygge regler om det i en datamaskine?

Man har ikke fundet nogen grammatiske regler som kan afgøre hvilken analyse der er den rigtige i sådanne tilfælde. Når vi mennesker altid vælger en af de forskellige måder en sætning kan forstås på, må vi bruge andre beslutningssystemer end grammatiske.

Man kan måske indvende at det er et margintalt problem at nogle sætninger kan være flertydige ud fra et grammatisk synspunkt. Men denne indvending holder ikke stik; det er ikke et margintalt problem, for over halvdelen af de sætninger der forekommer i en tekst er grammatisk flertydige og i mange tilfælde (fx hvis der er mange forholdsord i sætningen) vil der være 16, 32 eller 64 forskellige mulige grammatiske analyser af sætningen.

I den originale sætning om skrædderne kan forholdsordforbindelsen på *Købmagergade* fx lægge sig til *Carl & Martin*

Larsen så det betyder – hvad der nok er det rigtige – 'Carl & Martin Larsen på Købmagergade', men meningen kan også svare til forholdsordforbindelsen lægger sig til *hyldest*: *følgende hyldest på Købmagergade*, eller det kan være: *modtog på Købmagergade*. Dette skal så kombineres med den tidligere nævnte flertydighed hvor *fra sin skrædder* enten lægger sig til *hyldest* eller til *modtog*. Og det kan jo umuligt være den rigtige beskrivelse af hvorledes vi forstår en tekst; som regel har vi jo kun én forståelse af teksten.

Disse forhold er baggrunden for de 3 første teser: 1) Tekster produceres ikke alene efter sproglige (grammatiske og semantiske) regler, og 2) tekster kan ikke analyseres alene efter sproglige (grammatiske og semantiske) regler, for 3) enhver tekst er sprogligt flertydig og indholdsmæssigt underbestemt.

ORDENES FLERTYDIGHED

Det er ikke særlig kendt blandt almindelige mennesker, men ordbogskrivere tænker ikke på andet: næsten alle de hyppigt brugte ord i sproget betyder flere forskellige ting. I ORDBOG OVER DET DANSKE SPROG står der fx at ordet *på* betyder 18 forskellige ting, og at ordet *stor* betyder 10 forskellige ting med 41 forskellige underinddelinger af betydningerne.

Tag ordet *stor*. Det betyder slet ikke det samme i *en stor skrædderregning*, i *en stor hyldest*, i *en stor digter*, og i *en stor mandsperson*. En 'skrædderregning' er 'stor' hvis tøjet har været 'dyrt' og priserne 'høje', en 'hyldest' er 'stor' hvis 'mange mennesker delager i lang tid', en 'digter' er 'stor' hvis han skriver 'mange og gode digte', og 'en mandsperson' er 'stor' hvis han er 'høj og kraftig'. Kan man få en maskine til at forstå det, til at finde ud af at det samme ord betyder noget forskelligt i forskellige sammenhænge?

Man tager helt fejl hvis man tror at 'den store skrædderregning' indeholder 'mange gode digte', at 'den store digter' er 'temmelig dyr', at 'den store hyldest' er 'høj og kraftig', eller at 'den store mandsperson' er en 'som mange mennesker delager i lang tid'. Der er da heller ikke nogen almindelige mennesker

der normalt får sådanne meninger ud af at læse en tekst.

Men i vittigheder og anekdoter hviler pointen alligevel på at vi mennesker har muligheden for at forstå både det ene og det andet i særligt tilrettelagte sætninger som: *Vi ved dog bedst hvor stor De er*. Her kan stor jo nemlig både betyde 'som skriver mange og gode digte' og 'som er høj og kraftig'. Og hele morskåben kommer af at hvis man tror at skrædderne mener det ene, finder man ud af at de nok i virkeligheden mener det andet – og omvendt! Og kan man så få en maskine til at forstå det?

Man kan faktisk godt skrive programmer til maskiner der kan registrere at det samme ord (udtryk) betyder forskellige ting i forskellige sammenhænge. Man tænker sig at maskinen udstyres med en ordbog hvor der står:

ORDBOG 2:

stor 1: om 'fysisk genstand': 'høj og omfangsrig', fx *et stort hus*, *en stor mandsperson*

stor 2: om 'tal': 'høj', fx *et stort tal*, *en stor regning*

stor 3: om 'personer med samfundsmæssige funktioner': 'betydningsfuld', 'rosværdig', fx *en stor statsmand*, *en stor digter*

stor 4: om '(kollektive) handlinger': 'med mange deltagere', fx *en stor demonstration*, *en stor byldet* osv.

Maskinen skal så 'blot' have registreret for alle navneordene i ordbogen om de betegner 'fysiske genstande', 'tal', 'personer med samfundsmæssige funktioner' eller '(kollektive) handlinger'. Der skal mindst 20-30 forskellige kategorier til for at dække alle navneord i ordforrådet ind på denne måde, og det skal ske efter et system som det man bruger i 20 spørgsmål til professoren: er det planterige eller dyrerige eller et begreb osv.? Men det kan lade sig gøre at lave ordbogen således at disse fire forskellige betydninger af ordet *stor* vil kunne blive fundet af maskinen.

Mekanismen vil så være den at maskinen ved de grammatiske regler (som dog for dette område ikke er endeligt fundet) regner ud at ordet *De* henviser til 'Holger Drachmann',

og at 'Holger Drachmann' både høre til kategorien 'fysisk genstand' og 'person med samfundsmæssig funktion'. Sætningen *Vi ved dog bedst, hvor stor De er* kan altså i princippet blive registreret som tvetydig med hensyn til ordet *stor* af maskinen, mens sætningen ... *havde større skrædderregning* ... vil blive analyseret som entydig med hensyn til ordet *større* på grund af ordet *regning*.

EN OPERATION AD GANGEN

Der står at maskinen 'i princippet' kan beregne at ordet har to betydninger, for i virkeligheden kan man ikke få maskinerne til at gøre det lige så hurtigt som mennesker gør – selv om maskinen udfører de logiske operationer en million gange hurtigere end menneskets hjerne gør det. Med andre ord: måden man får maskinen til at beregne betydningen af et ord som *stor* kan umuligt være den samme som den menneskelige hjerne benytter til at foretage den samme beregning.

Hovedårsagen til denne forskel er nok den at maskinen kun fortager én operation ad gangen, dvs. alle skridt i beregningen foretages i rad og række. Og når problemet – som her – er at der skal vælges mellem 4 forskellige betydninger af det samme ord, må maskinen først beregne alle 4 betydninger, så udregne hvilken af de fire betydninger der er bedst, og så til sidst udelukke alle dem er ikke er bedst, og det vil som regel sige de 3, men i anekdotens pointe vil kun 2 blive udelukket. Selv om maskinen arbejder meget hurtigt, bruger den længere tid til den samme opgave end menneskets hjerne, fordi den så at sige går en masse omveje; den må altid først beregne de muligheder som den siden hen forkaster igen.

Menneskets hjerne arbejder på en anden måde. Her foregår en mængde processer samtidigt og parallelt. Og hjernen må nødvendigvis beregne delene og helheden samtidigt således at den ikke behøver først at finde alle de betydninger af delene som siden skal forkastes fordi de ikke passer til helheden. Man kan da også ved introspektion vide at der ikke er gunst tilbage af betydningen 'som mange mennesker deltager i' i ordet *stor* når det forekommer i sætningen *Vi ved dog bedst, hvor stor De er*.

Vi tænker ikke først: 'kan det være den betydning med 'som mange mennesker deltager i', og siden 'nå nej, det kan det ikke!' Vi har altid allerede tænkt: 'aha, enten er han betydningsfuld, eller også er han snarere høj'.

HVAD ER DA BETYDNINGEN AF ORD?

Men hvis ord ikke er udtryk der repræsenterer et eller andet afgrænset indhold, og ikke præcist henviser til noget, hvad er ords betydning da? Tag eksemplet *sin mangeårige skrædder*. Det kan både betyde 'den skrædder han havde haft i mange år', 'den der har været skrædder i mange år, og som Drachmann har nu' og 'den skrædder som var mange år (dvs. en gammel mand) og som Drachmann har'. Ordet er en instruktion til modtageren om til det mentale billede som modtageren på grundlag af teksten og sin øvrige viden opbygger om den beskrevne situation, at føje den oplysning at 'skrædderen, var 'mangeårig' – sådan at oplysningen giver MEST mening, således at det er mest relevant for sammenhængen.

Sammenhængen er jo – for modtageren på dette tidspunkt i historien – at Drachmann beklager sig over at han har større skrædderregninger end andre og at han har digterjubilæum og får en hyldelse fra sin skrædder. Hvad er nu mest relevant i denne sammenhæng: 'at skrædderen er en gammel mand', 'at manden har været skrædder i mange år' eller 'at Drachmann har haft samme skrædder i mange år'? Det er helt afgjort den sidste oplysning som er mest relevant; for på grundlag af den kan modtageren, med sin sunde fornuft og logiske slutninger, komme til den opfattelse at *Carl og Martin Larsen* er den skrædder der har fået pengene fra de store regninger igennem mange år. Havde skrædderen blot været en gammel mand, ville ordet *mangeårig* ikke have føjet noget relevant til den situation som allerede var beskrevet.

Og sådan er det også med alle andre ord som er flertydige. Modtagerne opfatter dem først og automatisk i den betydning som er mest relevant for den sammenhæng som ordene forekommer i og i forhold til modtageres interesser og ønsker. Modtagerne går nemlig ud fra at et ord kun bruges af af-

senderen hvis det er nyt og informativt for dem med det mentale billede af den omtalte situation som de har på et givet tidspunkt og med de ønsker og interesser som de står og har.

Ord er altså, fra afsenderens side, tilbud om sammenhæng, om meningsmæssig gevinst. Og modtagerne går ud fra, og har tillid til at afsenderen kun bringer de oplysninger som er relevante og interessante. Og afsenderen ved at modtagerne har tillid til oplysningernes relevans og sandhed og øvrige kvaliteter. Og netop derfor behøver afsenderen ikke at trampe mere i det end højst nødvendigt. Tværtimod, det er så meget finere hvis afsenderen kan spare modtageren for det besvær det er at læse en hel masse ekstra ord, der ville gøre det hele så entydigt at selv en maskine ville forstå det. Man kan jo – i modsætning til maskinen – også forstå en halvkvædet vise.

Dette er baggrunden for teseerne: 4) Sprogtegn er ikke en repræsentation af noget, men instruktion om at gøre noget, 5) ordbetydning er ikke præcis henvisning til noget, men tilbud om sammenhæng.

SÆTNING OG YTRING

Meningen med en sætning er mere end summen og kombinationen af betydningen af dens dele. Meningen med en sætning er også en funktion af hvad afsenderen vil med ytringen i situationen, hvilket formål den skal tjene når den i en bestemt situation ytres mellem samtalepartierne.

Tag for eksempel sætningen: *Vi ved dog bedst, hvor stor De er*, som ytres af skrædderfirmaet Carl & Martin Larsen til Holger Drachmann. Lad os antage at Drachmann har identificeret *vi* med afsenderne og *De* med Drachmann, har fundet ud af at *stor* både kan betyde 'betydningsfuld' og 'høj', og har fundet ud af hvad alle ordene i sætningerne ellers betyder.

Drachmann sætter så meningen med de enkelte ord sammen efter de grammatiske regler for sammenføjning af ordenes betydninger til sætningens mening. Sætningen forstås at have betydningen (og nu kan jeg ikke andet end at beskrive meningen med ord i enkelt citationstegn): 'skrædderne ved bedst end alle andre hvor betydningsfuld eller hvor høj Holger

Drachmann er'.

På dette sted i analysen må man undre sig over hvad det har med sagen at gøre; hvorfor skal et par skræddere besvære Drachmann med en påstand om at de har bedre kendskab til litteratur og kunst end nogen anden? Det forekommer umiddelbart som en temmelig malplaceret bemærkning. Hvilken relevans for Drachmann har denne ytring – især i betragtning af at den næppe er sand?

Ordet *dog* tilføjer til denne mening at den 'står i modsætning til det man skulle forvente efter hvad der er omtalt i det foregående'; og i den tekst som skrædderne ytrer, er det kun én foregående sætning, nemlig: *Modtag idag også fra os en ærbødig lykønskning*. Hvori består nu modsætningen? Der er ikke umiddelbart nogen mod sætning mellem de to sætningers betydninger, tværtimod der er en begrundelses sammenhæng: skrædderne lykønsker FORDI de ved hvor stor Drachmann er.

Svaret ligger i det *også* der står i den første af skræddernes sætninger. *også* angiver at noget overraskende nok er tilfældet tillige med noget andet som ikke er så overraskende: Ordet lægger altså til meningen med denne sætning: 'at afsenderne, skrædderne, forudsætter at modtageren, Drachmann, mener at det er overraskende at de, skrædderne, sender en lykønskning'. Og denne mening fremkommer kun fordi det åbenbart underforstås som et almindeligt anerkendt forhold 'at det ikke er almindeligt at skræddere interesserer sig for, eller har specielt forstand på kunst', som er det man ønsker tillykke med ved digterjubilæer.

Man lægger mærke til at dette underforståede tillæg til sætningens mening ikke er en del af meningen med de ord der indgår i sætningen. En maskine der opbygger en repræsentation af sætningens mening på grundlag af de enkelte ords betydning, ville aldrig kunne finde frem til 'at det ikke er almindeligt at skræddere interesserer sig for, eller har specielt forstand på kunst'. Underforståelsen provokeres frem af ordet *også*, men kun hvis der er grobund for den i modtagerens almindelige fordomme (evt. læsernes fordomme om Drachmanns fordomme). Og selv om det ikke på nogen måde er umuligt, vil det være meget tids- og pladskrævende at bygge alle de menneskelige fordomme ind i en datamaskine der skal

forstå tekster.

Men det er først når man opfattet denne underforståede del af meningen med skræddernes første sætning at man forstår ordet *dog* i den anden. Det er nemlig den *dog* i sætning 2 markerer modsætning til: 'selv om skræddere ikke interesserer sig for eller har forstand på kunst, ved vi skræddere alligevel hvor stor De er'.

Og når læserne har fundet den med *dog* markerede modsætning mellem første sætningens underforståelse: 'skræddere har ingen forstand på kunstnere' og meningen med anden sætning: 'skræddere har bedst forstand på kunstnere', så får sætningen lige pludselig relevans for Drachmann: skræddernes hyldest er trods det uventede ved den, en betydningsfuld hyldest.

Man ser at når en sætning ytres, får den, for modtagerne, på baggrund af deres almindelige fordomme, fordi den bliver yret til netop dem, en række tilfølgsmeninger som i høj grad kontrolleres af biord som *også* og *dog*. Meningen med ytringen er mere og andet en meningen med sætningen, for en del af ytringens mening hentes fra den situation den ytres i og fordommene hos de personer der kommunikerer.

YTRING OG SOCIAL SITUATION

Sammenhængen mellem sætningens mening, biord, fordomme, ytringsmening og social situation kan illustreres med en anden sætning fra anekdoten *Ved et digterjubilæum modtog han da også følgende hyldest fra sin mangeårige skrædder Carl & Martin Larsen på Købmagergade*: Afsenderen, Henning Fonsmark, vil mere end blot at oplyse os læsere om at Holger Drachmann blev hyllet af sin skrædder ved et digterjubilæum. Med ordene *da også* markerer han at skrædderens hyldest tjener som en slags bekræftelse på oplysningen om de mange penge som Drachmann har betalt sine skræddere (og det bekræfter så igen at læsningen af ordet *mangeårige* er rigtig).

Men teksten kunne sagtens have været bragt og være blevet forstået uden ordene *da også*; de må derfor betyde noget mere. De signalerer da også at afsenderen med ordene forud-

sætter at modtagerne ikke helt tror på at Drachmann skulle være så smålig at han beklagede sig over den slags ting – når man nu også selv synes han var sådan en stor digter. Af-senderen fremprovokerer her med ordene *da også* læsernes fordomme om Drachmann, digtere og skræddere.

Med biordene *da også* signalerer afsenderen altså til mod-tageren hvilken baggrund sætningens oplysninger skal opfattes på; i dette tilfælde at det er overraskende men åbenbart for-tjent at en digter der beklager sig over sin skrædderregning, bliver hyldet som digter af sin skrædder. Ordene tjener til at stille modtagerne følgende gåde: Hvorledes kan skræddere – som ikke er kendt for at have speciel forstand på kunst – med et hyldestbrev til et digterjubilæum bekræfte og retfærdig-gøre en stor digters beklagelser over for store skrædderreg-ninger? Hvad er sammenhængen mellem højde og digteriske evner?

Sætningen er ikke blot en beskrivelse af den omtalte situa-tion (med Drachmann og skrædderne), men når den ytres i kommunikationssituationen (med Henning Fønsmark og læ-serne) med ordene *da også*, er sætningen også en gåde som afsenderen, som en tryllekunstner, stiller os læsere. Læsene går med glæde ind på denne gåde, for den er et løfte om at gådens løsning følger i den ene sætning som står til sidst som anekdotens pointe. I den kan modtagerne – i tilfældet afsen-detens hensigt om at røbe gådens løsning – forvente en form for merbetydning i forhold til de foregående sætninger; det viser sig da også at de får mere end to sætningers mening for én sætningens pris (dvs. én sætningens læsebesvær).

Dette er baggrunden for leserne: 6) sætningsmening er mere end en ting der er sammenføjlet og kombineret. 7) Tek-ster produceres af mennesker, som midler til at gennemføre hensigter i sociale situationer.

HVAD ER DET AT FORSTÅ?

Når læserne kommer til pointen sker der faktisk temmelig meget. Som sagt får man mere end to sætningers mening til én sætningens pris. Man får nemlig både den mening hvor man tager

ordet *stor* i betydningen 'betydningsfuld' og den mening hvor *stor* betyder 'høj og omfangsrig'. Den første er den man umid-delbart venten i et hyldestbrev til en digter ved et digterjubi-læum. Det er den der umiddelbart giver MEST information og sammenhæng. Det giver jo ikke nogen mening til en berømt digter at hyldes ham fordi han er høj og omfangsrig.

Men der skyder sig det problem ind at der står: *Vi veed dog bedst, hvor stor De er*, det kan umuligt være rigtigt at skræddere bedre end andre ved hvor betydnings fuld en digter Holger Drachmann er. For modtagerne betyder det at de må erkende at de ikke i første hug genkendte og opfattede den mest infor-mative mening med denne sætning. Den kan jo nemlig ikke være relevant når den ikke er sand. Modtagerne troede altså at de havde genkendt og gennemskuet betydningen, og så må de erkende at de har taget fejl.

Modtagerne må så revidere deres opfattelse og se om de i situationen kan finde oplysninger der gør den anden læsning af ordet *stor*, i betydningen 'høj og omfangsrig' relevant. Og det er der. For netop skræddere ved hvor høje og omfangsrige personer er, de tager jo mål af folk. Sætningen er altså en tak for en god og mangeårig forretningsforbindelse (igen en be-kræftelse på at forståelsen af ordet *mangeårig* ikke blot var rigtig, men faktisk væsentlig for pointen).

Informationsmængden er større ved den anden læsning end ved den første. Her får man nemlig svaret på gåden om hvorledes skræddere kan hyldes en person og bekræfte op-lysningen ved at gøre gengæld for store skrædderregninger samtidig, nemlig ved at hyldes ham for hans højde.

Her melder der sig det problem at man ikke ved et jubi-læum hylder en person for hans fysiske statur – som jo ikke ændrer sig med årene – men for hans udførte handlinger og hans mangeårige funktioner. Og så svinger modtagerne tilbage til den første betydning af ordet *stor*. Drachmann er nemlig som kunde for en skrædder 'betydningsfuld' fordi han er høj (ordet *kunde*, som ganske vist ikke står i teksten, ville i maski-nens ordbog blive kategoriseret som hørende til 'personer med samfundsmæssige funktioner', og betydningen 'betydnings-fuld' ville således være den rigtige i frasen *en stor kunde*).

Den virkelige pointe i historien, og det virkelige svar på

gåden, er denne at læserne efter tur opfatter begge betydninger af ordet *stor*, først den ene: 'Drachmann er en betydningsfuld digter', så den anden: 'Drachmann er en høj person', og så den første igen: 'Drachmann er en betydningsfuld kunde for en skrædder'.

MASKINFORSTÅELSE

Kan maskiner udføre noget der kan sammenlignes med denne forståelse? Både ja og nej. Som anført kan man i princippet, men ikke i virkeligheden, få maskiner til at foretage valget mellem forskellige betydninger af et ord som *stor* således som mennesker kan, fordi maskinen lynhurtigt, men ét skridt ad gangen må gå en række omveje som derpå må udelukkes fordi det er blindveje; mennesker derimod går med langsomme og parallelle og simultane processer direkte efter det relevante som også er det rigtige resultat.

Men der er i de sidste få år fremkommet en ny måde at lave programmer på som kaldes programmering med parallelle processer. Ved denne form for programmering beregner maskinen ikke i rad og række hver enkelt del for sig, men foretager på grundlag af alle delene en helhedsberegning af meningen, og det betyder at maskinen ikke blot i princippet, men også i virkeligheden kan beregne meningen med en helhed lige så hurtigt som mennesket. Maskinen ville i dette eksempel kunne beregne at *stor* både kan betyde 'betydningsfuld' og 'høj', og den ville også kunne nå det resultat at betydningerne er lige gode, men at de udelukker hinanden. Så langt så godt.

Problemet er her blot det at sådanne programmer med parallelle processer (PPP) ikke kan andet end at genkende mønstre som man har programmeret ind i dem på forhånd. De kan ikke opfatte hvordan meningen med, eller strukturen i denne sætning adskiller sig fra meningen med alle andre sætninger som ellers kunne laves i sproget – således som den traditionelle programmering med ét-skridt-ad-gangen-processer faktisk kan, og som er beskrevet i afsnittet om GRAMMATIK OG ORDBOG.

tydning af ordet *stor*, dels at genkende den anden betydning af ordet *stor* – og det kan PPP-maskinen også – men derudover at erkende at begge betydninger er mulige og nødvendige i samme sætning skønt de udelukker hinanden. Det kan maskinen ikke for den kan kun genkende; den kan ikke erkende at vi her har en sætning som har den kvalitet at have to mulige men uforenelige betydninger. Og det er jo netop pointen med hele historien. 8) Forståelse er mere end genkendelse.

FIGUR OG GRUND

Da læserne i deres læsning var ved den sætning i teksten der kunne beskrives som en gåde fra afsenderen til modtagerne (... *modtog han da også* ...), kunne modtagerne forudse at løsningen ville være en sådan dobbeltbund, at de ved historiens slutning ville erkende at sætningen betød ét, men at det så ville vise sig når de så tilbage på historien, at den også kunne betyde noget andet. De kunne altså under læsningen af den sætning hvor gåden blev stillet, se frem til senere at se tilbage på sætningen og se at gådens løsning allerede lå i samme gådes formulering. De vidste bare ikke hvor i formuleringen den lå.

Man får virkelig noget for pengene her: så kort en sætning og tredobbelt mening, merbetydning på grund af tredobbelt sammenhæng fra de andre sætninger i den samme tekst: en sammenhæng til hver af de tre læsninger.

Man kan sige det sådan at læserne i den første forståelse opfatter 'digteren' som forgrundsfiguren og 'skrædderkunden' som betydningsløs baggrund i det mentale billede som afsenderen med historien tegner af den omtalte situation i modtagerens bevidsthed; mens de i den anden forståelse opfatter 'mandspersonen' som figuren og 'digteren' og 'kunden' som baggrunden. I den tredje læsning bliver så 'digteren og skrædderkunden', dvs. 'personen med den samfundsmæssige funktion', til figuren, og 'mandspersonen' til baggrund.

I pointen gør læserne altså i to omgange det samme som man kan gøre ved visse billeder, nemlig i det samme billede se fx enten en hvid vase på sort baggrund, eller to sorte ansigter i profil mod hinanden på en hvid baggrund – men ikke begge

dele samtidig; for det er de samme streger der omgiver begge figurerne. Og beslutningen om hvad modtagerne ser, er modtagerernes, ikke afsenderens.

Denne proces kan opfattes som ustabil ligevægt, læserne svinger frem og tilbage mellem de forskellige forståelser og kan ikke finde hvile i nogen af dem, for de er der samtidig, men er uforenelige. Man kan sige at en pointe som denne åbner for alternative fortolkninger af den samme virkelighed, nemlig den virkelighed som vi lever i: Drachmann var jo en høj mand der som person med sociale funktioner både havde økonomiske problemer og gerne lod sig fejre som digter.

Men var der nogen sammenhæng mellem disse tre forhold? Historien siger: ja! For det der bringer mennesker ud af ligevægt er ikke tingene selv, men deres meninger om tingene. Og her kan læserne selv beslutte sig til hvornår de vil lade sig bringe ud af ligevægt af tingene, for de kan selv beslutte sig til hvilke meninger de vil have om virkeligheden – takket være historiens opbygning med en pointe der overlader til læserne at beslutte hvordan ordene skal forstås og hvilke meninger man skal have om tingene.

Man kan sige at historien tvinger læseren til at overveje at revidere sit syn på hvordan verden hænger sammen. De fleste læsere mente sikkert før læsningen af teksten at en persons højde, økonomiske problemer og værd som digter ikke havde noget med hinanden at gøre. Men med historiens pointe får de tilbudet om at revidere denne opfattelse idet det jo er deres egen beslutning om de vil skifte fra den første til den anden eller til den tredje læsning af den sætning som udgør pointen i historien.

Og det er det der er læsernes lyst: at få tre ytringsmeninger for en sætningsmenings priis, at kunne revidere virkeligheden ved at revidere fortolkningen af den. Det ved afsenderen og laver med flid sin historie således at den er et velegnet middel for modtageren til at få denne oplevelse og lysten ved den. Og modtagerne læser historien og forstår det hele fordi de har tillid til at afsenderen ved hvad der er deres lyst. 10) Forståelse drives af ønsker, tilbøjeligheder og hensigter. Og det har maskiner ikke.

LITTERATUR

- Sture Allén (red) 1982. TEXT PROCESSING, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
D. A. Cruse 1986: LEXICAL SEMANTICS, Cambridge University Press, Cambridge UK.
ORDBOG OVER DET DANSKE SPROG
David E. Rumelhart, James McClelland and the PDP Research Group, 1988: PARALLEL DISTRIBUTED PROCESSING VOL. 1-2, MIT Press, Cambridge Massachusetts.